

CIRCULAIR en SOCIAAL

Circulariteit vanuit een sociale basis, op zoek naar verbinding
van de systeemwereld en de leefwereld

Fulco Treffers en Marjo van Schaik

Mei 2023

CIRCULAIR en SOCIAAL

Circulariteit vanuit een sociale basis, op zoek naar verbinding van de systeemwereld en de leefwereld

Fulco Treffers en Marjo van Schaik
Mei 2023

Fulco Treffers (partner at Partner Cirkelstad) connects to the place by connecting to people. The residents are his main focus, their ownership and responsibility to their own future. His urban planning studio 12N Urban Matters works in and on the city. Fulco Treffers translates, shares and connects to design principles, which leads to new insights and results. Since 2015 he is working in Ukraine, what resulted in several educational and reconstruction projects related to the Kharkiv School of Architecture and Ro3kvit, urban coalition for Ukraine,

Marjo van Schaik is a creative producer, strategic advisor and researcher. She creates and initiates projects, such as Europe by People. In addition, she regularly holds management positions when critical strategic issues are at stake. She also conducts scientific research in the cultural sector. In 2018, she obtained her PhD on the development of the meaning of cultural buildings in today's network society and her book Spaces of Culture was published by NAI Publishers. As part of this, she regularly lectures at home and abroad.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
2. Systeemwereld en leefwereld	8
3. Verbinding tussen beiden werelden	11
4. Thema's in de praktijk	16
5. Paradoxen	30
6. Tot slot	34

Leeswijzer

Dit is een eerste aanzet. Laat u inspireren, verrassen, verbazen. Laat u oncomfortabel voelen, of juist blij geraakt. En doe mee. Denk mee. Praat mee. Organiseer mee. Met een van de sessies die over deze thematiek gaan organiseren.

Colofon

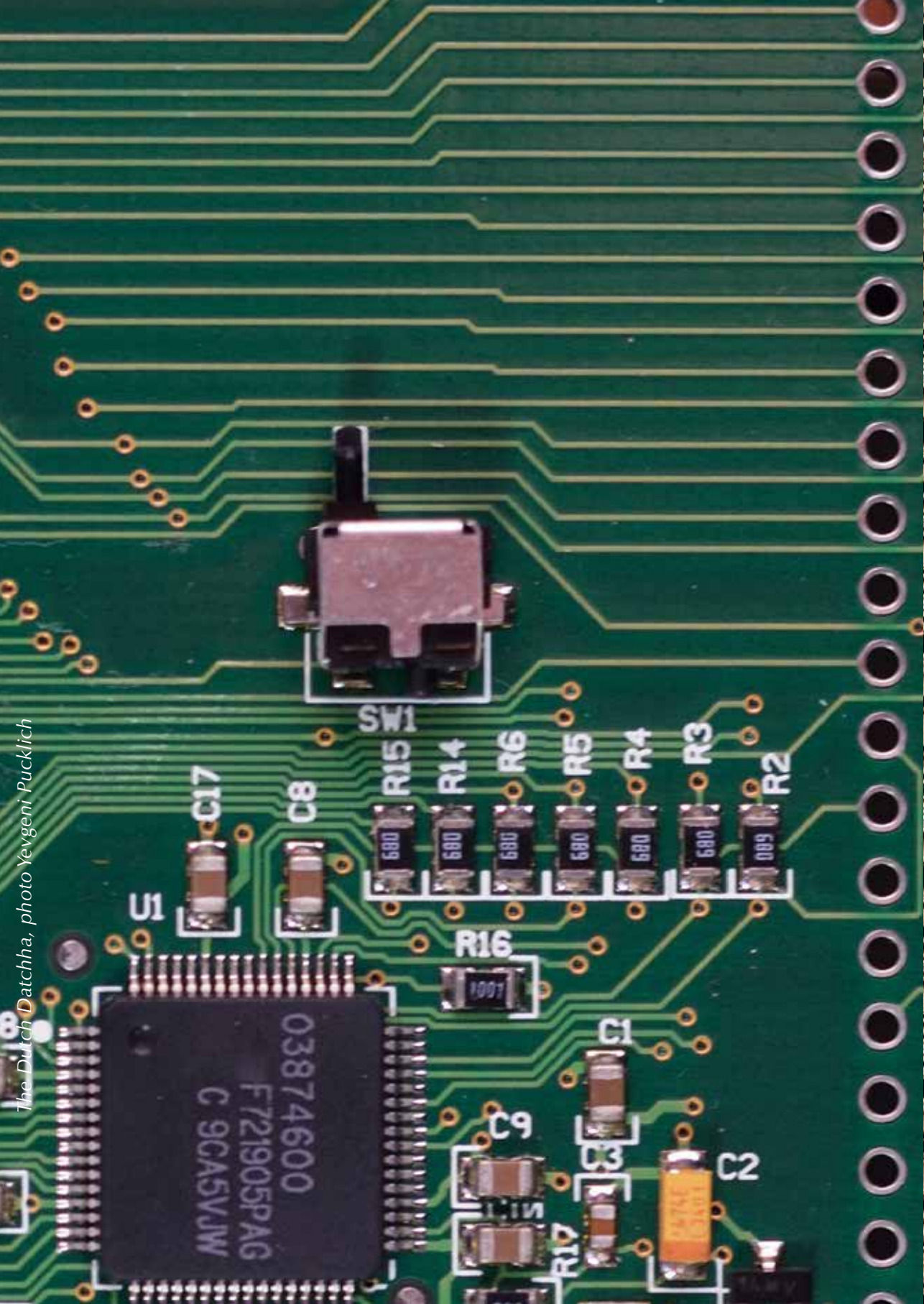
Dit is een uitgave van Cirkelstad.

Auteurs zijn Fulco Treffers en Marjo van Schaik.

Dit stuk was er niet gekomen zonder de inbreng van: Philippe Rol, Angelique Bellemakers, Rutger Büch, Jessica Broeders.

The Dutch Datchha, photo Yevgeni Pucklich

1. Inleiding

Een circulaire economie bereiken we niet zonder een stevige sociale basis: iedereen moet mee kunnen doen, en een rol hebben om bij te dragen. Circulariteit met een sociale basis, is een relatief nieuw aandachtgebied in de wereld van de bouw. Naast de aandacht voor hergebruik van middelen en zoeken naar andere (ontwerp- en bouw)technieken, gaat het ook steeds vaker over de mens, over bewustzijn, gezondheid, gelijkheid, gelijkwaardigheid, delen en verbinden. Wat niet betekent dat het over alleen maar 'zachte', niet meetbare aspecten gaat. In tegendeel, het is keihard, in tijd en geld goed meetbaar. Het verschil zit hem juist in een wezenlijk andere blik en andere eindresultaten.

Dit is niet een nieuwe gril in deze tijd. Cirkelstad startte al in 2006 uit een behoefte aan oplossingen naar circulariteit, niet alleen op het gebied van reststromen maar ook in het benutten van alle aanwezige talenten. In de achterliggende jaren is vaak gebleken dat participatie in de breedste betekenis van het woord een van de sleutelbegrippen is om te komen tot een haalbare en betaalbare verandering in de bouwwereld. Een technische oplossing is vaak pas het begin. Het ervaren van gebruik, comfort, draagvlak, ambassadeurschap en grote betrokkenheid zorgen voor een werkelijke verandering in de bouwwereld. Toch blijkt het lastig om de sociale component in de circulaire bouwpraktijk meer te laten zijn dan een-taak-die-ook-moet. Bovendien is participatie een belangrijk en nuttig instrument maar geen doel op zich. Terwijl juist uit de participatieprocessen wel een andere vraag steeds duidelijker naar voren komt. Die gaat over de sociale basis, kansen(on)gelijkheid, emancipatie, rechtvaardigheid.

Deze constatering is de aanleiding voor dit greenpaper. Het leek een simpele opdracht: lever een bijdrage aan het opstellen van een standaard van circulair bouwen waarin het sociale fundament en circulariteit naadloos met elkaar verbonden zijn. Waaruit wel (of niet) zal blijken dat het een niet zonder het ander kan. Een stuk dat handvaten kan bieden om te zorgen dat circulariteit en de sociale basis hand in hand gaan en samen geborgd worden in projecten.

2. **Stysteemwereld en leefwereld**

Het gaat erom een vanzelfsprekende manier te vinden om sociale en ruimtelijke aspecten samen te laten gaan, vanuit de blik van solidariteit en emancipatie. En dan wordt het ingewikkeld: hoe verbindt je circulariteit aan emancipatie en gelijkheid? Waar raakt een praktisch, tastbaar bouwproces een abstract concept als gelijkheid? En wat heeft participatie daar mee te maken? Misschien wat ongebruikelijk in de meestal lineaire denkwereld van het bouwen, maar het kan helpen om hierbij gebruik te maken van een model dat in de jaren 80 door de filosoof Jurgen Habermas werd geïntroduceerd. Hij maakte onderscheid tussen de leefwereld en systeem wereld. De systeemwereld bestaat uit geïstitutionaliseerde systemen en regels die zijn ontwikkeld om het functioneren van de samenleving te organiseren, zoals politiek en economische systemen, wet- en regelgeving, bureaucratische organisaties en technologieën. Daarnaast is er de leefwereld. De leefwereld waar de alledaagse ervaringen, persoonlijke relaties en beleving, sociale interacties en individuele, collectieve of culturele waarden en overtuigingen centraal staan.

Beide werelden bestaan, naast elkaar.

Vrijwel iedereen bevindt zich in meer of mindere mate in beide werelden, maar vaak niet op hetzelfde moment. De opdracht is om te zorgen voor een betere verbinding tussen die werelden. In de leefwereld wordt er gecommuniceerd op basis van argumenten en zonder macht, dat wil zeggen het redelijke gesprek tussen gelijken. In de systeemwereld wordt dat ingezet wat nodig is om het doel te bereiken. Habermas waarschuwt ervoor dat het systeemdenken en -communiceren vanuit macht steeds meer het communiceren vanuit gelijkheid overneemt.

De bouwwereld anno 2023 bevindt zich grotendeels in de systeemwereld. Het gaat daarbij niet alleen om de enorme hoeveelheid wet- en regelgeving waar de bouw zich aan moet houden. Ook het bouwproces zelf kent allerlei regels en wetmatigheden. Die hangen vaak samen met risico vermindering, aansprakelijkheid, verantwoordelijkheid, maar soms ook met niets anders dan

dat het zo is gegroeid. De wetten en regels lijken daarmee soms (te vaak) een doel op zich geworden. Zo leiden bijvoorbeeld vergaande specialisaties tot betere efficiency, maar niet per se tot meer samenhang. De werkelijkheid van alle dag lijkt uit het oog verloren. In de bouwwereld heersen de wetten van de marktwerking, verdeling op basis van wie het (meeste) geld heeft. Echter het resultaat van het bouwproces, woningen, gebouwen gaat over andere

Habermas' theoretical model

zaken: leven, wonen, werken, ontspannen. Daarbij gaat het om waarden zoals rechtvaardigheid of kwaliteit en dan kom je in de leefwereld terecht.

Nu zou je kunnen kiezen om een lijstje van onderwerpen te maken waar alle zaken die bij de systeem wereld horen op staan, en een voor de leefwereld. En vervolgens per onderwerp kunnen kijken hoe de kloof te dichten. Maar in praktijk is ook dat niet makkelijk: want diezelfde wetgeving die belemmerend en dogmatisch kan werken, biedt vaak ook bescherming. Die is namelijk gebaseerd op een set van waarden (onze grondwetten). Zo is er wetgeving nodig om te zorgen dat er voldoende sociale woningbouw is, ter bescherming van de minder rijkbedeelden. Of wetgeving om de stikstof terug te dringen. En is er in het dagelijks leven geen consensus over rechtvaardigheid of kwaliteit. Het onderkennen van de verschillen tussen beide werelden helpt wel om een aantal mechanismes in bijvoorbeeld planning, schaarse grond, financiering, veiligheid, duurzaamheid, beter te begrijpen. Maar het biedt nog geen oplossing om te komen tot een wezenlijke andere benadering van het bouwproces.

3.

Verbinding tussen beide werelden maken

Waar het om gaat is een manier te vinden waarbij er niet een kloof ontstaat tussen die twee werelden, maar een verbinding. En dan komt een andere filosoof, Latour van pas. Hij is de laatste 20 jaar vooral bekend van zijn boeken over de klimaatverandering. Hij stelde dat “de natuur niet langer de stabiele achtergrond vormt van ons doen en laten. We zijn toegetreden tot het drama van de geogeschiedenis, het tijdvak van het antropoceen. In dat tijdvak dringen de ecologische gevolgen van het menselijk handelen zich hardhandig op de voorgrond.” Eerder in zijn carrière deed hij onderzoek naar de actor-netwerk theorie. Deze theorie maakt geen onderscheid tussen systemen, wetten of sociale praktijken, maar onderzoekt de verschillende actoren die een rol spelen binnen een netwerk. Die actoren kunnen heel praktisch in kaart worden gebracht, maar moeten wel alle stromen meenemen. Dus niet alleen menselijke acties, maar ook kapitaalstromen, middelen, natuur etc. In het wet- en regelgevingsproces bijvoorbeeld betekent dit het heel praktisch beschrijven hoe ambtenaren, professionals en burgers zich tot elkaar verhouden. Waar spreken ze elkaar? Zijn er plekken waar ze regelmatig samenkomen? Wat voor afspraken maken ze, en hoe leggen ze die vast? Op die manier kijken hoe dit soort actoren onderling netwerken vormen, of juist netwerkvorming afhouden, geeft inzicht en richting. Ongetwijfeld kom je dan ook voorbeelden tegen van professionals die burgers in een bepaald stramien proberen te duwen, of overlegmomenten waarop mensen inderdaad verschillende talen spreken. En dan is de insteek om precies te beschrijven waaraan dat nu ligt.

In het bouwproces draait het traditioneel om geld, eigenaarschap en opdrachtgeverschap. Die vormen een stevige driehoek met elkaar en alle voorstellen voor ingrepen in bouwprocessen stuiten op deze driehoek. Het toevoegen van circulariteit en het sociale fundament lijkt alleen te kunnen slagen op voorwaarde dat het geen negatieve impact heeft op deze drie uitgangspunten. Vanuit de actoren analyse benadering vervalt deze vanzelfsprekende dominantie van wat hier even gemakshalve systeemelementen wordt genoemd. Een analyse van de ervaringspraktijk, de

leefwereld, maakt andere actoren zichtbaar en laat de verbindingen zien. Het toevoegen van de sociale en ecologische aspecten zorgt voor een andere balans en laat zien dat de huidige aanpak hieraan geen waarde (financieel of intrinsiek) hecht.

Het donutmodel van Kate Raworth brengt mooi in beeld hoe deze verschillende onderwerpen op elkaar inwerken en elkaar beïnvloeden. De Donut Economie is een model waarbij economische welvaarts-groei kan plaatsvinden zonder dat ecologische grenzen overschreden worden. Simpel gezegd is het doel om de behoefte van iedereen te realiseren binnen de draagkracht van de aarde. Het uitgangspunt van de Donut Economie is dat door dingen te doen en uit te proberen, stappen gezet kunnen worden naar een sociaal en ecologisch betere samenleving. Ook in dit model worden de huidige dominante uitgangspunten

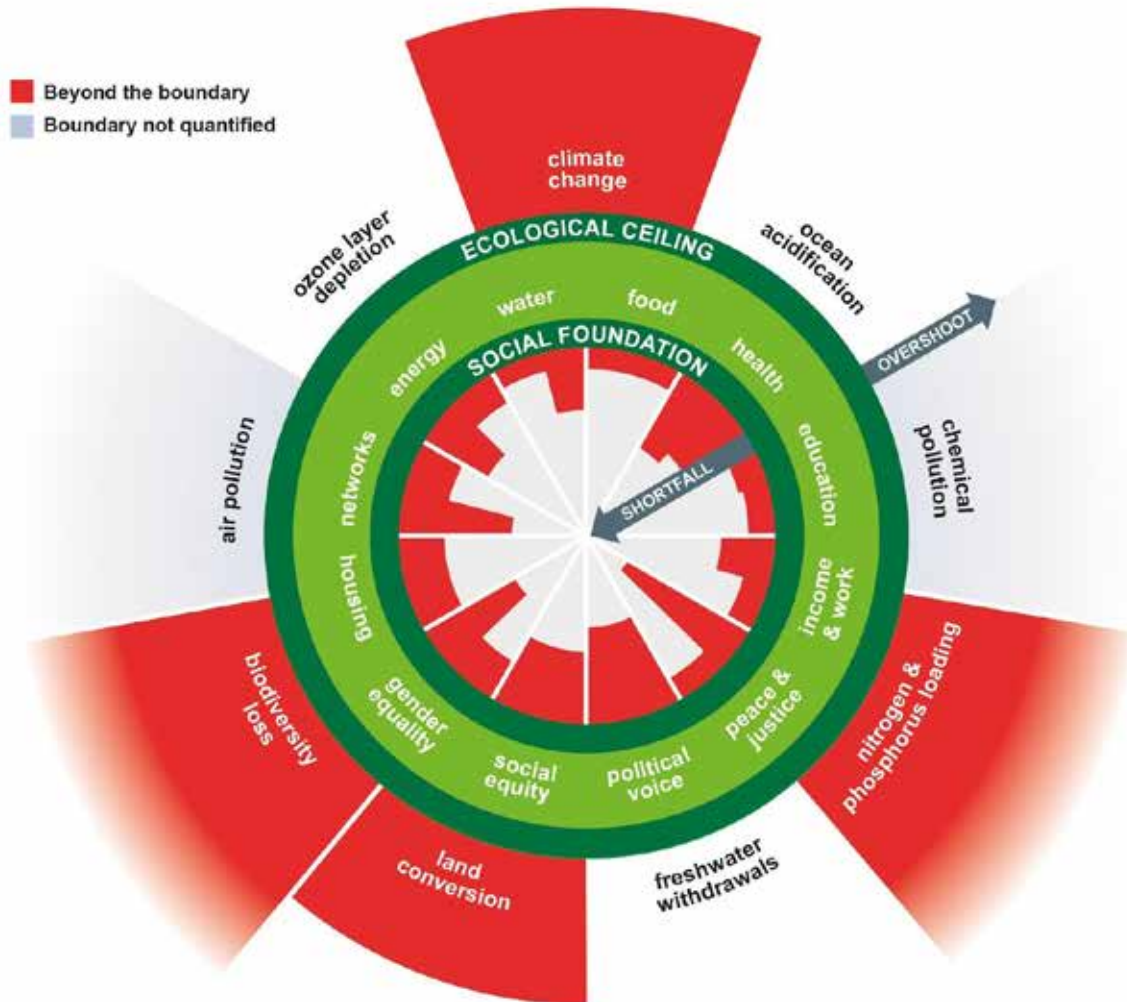
- WERKEN!
1. SOCIALE FUNDAMENT
  2. GELIJKHEID & GELIJKWAARDIGHEID
  3. GEBOUW & NATUUR
  4. INTEGRALE BLIK

ter discussie gesteld en worden er andere naast gesteld en overheen gelegd die vanuit een economisch perspectief een ander, groter ingebed beeld geven: de planetaire grenzen zijn ook de economisch planetaire grenzen.

De opgave die voor ons ligt is het vinden van een verbinding en een balans tussen de twee werelden waarbij het ecologisch plafond en het sociale fundament de grenzen zijn waarbinnen de ruimte voor het bouwproces zich afspeelt. Binnen het sociale fundament gaat het allereerst uiteraard over het centraal stellen van de mens (1). En daarnaast over gelijkheid en gelijkwaardigheid (2). In de ecologische praktijk staat de natuur centraal en de eindigheid van de bronnen (3). Tot slot is erkenning van de dynamische complexiteit van het bouwproces cruciaal (4). Dit alles bij elkaar brengen en voorwaardelijk maken voor onze economie is cruciaal en dat vereist een integrale blik.

Het **sociale fundament**, en dan specifiek de mens, is de basis. Er worden al jaren pleidooien gehouden voor een andere, meer menselijke benadering in stedelijke ontwikkeling en architectuur zowel door stedenbouwkundigen, architecten als door sociologen en filosofen. Dit heeft zich echter nog niet vertaald in een verandering in de beleidskaders voor, en de ontwikkel praktijk van, bouwprojecten in relatie tot duurzaamheidsopgaven. Hier kan de regel van Jan Gehl tegenover worden gezet: 'Leven, ruimte, gebouwen, in die volgorde'.

Gelijkheid en gelijkwaardigheid is een onderwerp waar in abstracto iedereen het snel mee eens is. Maar in de dagelijkse praktijk worden er telkens weer

keuzes gemaakt die niet uitgaan van gelijkwaardigheid en juist ongelijkheid bevorderen. Zo zijn er nu subsidies voor particulieren, waardoor hun energie goedkoper wordt. Dat is interessant voor die mensen die de zonnepanelen kunnen betalen en ze ook kunnen en mogen plaatsen: het rijkere deel van de bevolking. De gemiddelde kosten voor collectieve energie gaan daarmee omhoog: de mensen zonder de eigen zonnepanelen betalen daarvoor, vaak de mensen die al minder geld hadden.

De *relatie tussen mens en natuur* zou vanzelfsprekend onderdeel van ieder gebouw-, landschappelijk en stedelijk ontwerp moeten zijn. Interessant genoeg niet alleen vanwege de klimaat argumenten, alhoewel die op zich overtuigend genoeg zijn, maar ook omdat uit verschillende onderzoeken blijkt hoe belangrijk natuur is voor het welbevinden van de mens. Het gaat dan niet om natuur als in de specifieke ervaring van het 'de natuur ingaan', maar juist om de aanwezigheid van natuur in ons dagelijks leven.

Voor een goed sociaal fundament is dus een *integrale benadering* nodig, waarin deze 4 aspecten goed afgewogen bij elkaar komen: de schaalvergroting die de bouw de afgelopen 50 jaar heeft doorgemaakt heeft geleid tot optimalisaties in het bouwproces van technieken die toen zijn ontstaan. Nieuwe producten en processen vinden hiertussen maar moeilijk een weg. Deze schaalvergroting leidt tot specialisaties. Die op hun beurt leiden tot verkokerd en naar binnen gekeerd denken, waarbij de systeemwereld het proces overneemt. Dit proces moet gekeerd.

Een integrale benadering betekent dat alle actoren worden meegenomen in een open verhouding, met oog voor de dynamische complexiteit die een bouwproces nu eenmaal met zich meebrengt. De focus moet liggen op mens, natuur, gelijkheid & gelijkwaardigheid, niet alleen op geld, opdrachtgever, opdrachtnemer.

4.

Thema's in de praktijk

Vanuit deze wat meer theoretische achtergrond kan nu de overstap worden gemaakt naar de praktijk. Het start met het duidelijk bepalen wat het doel is van een project. Traditioneel is dat het binnen het budget en de tijd opleveren volgens een ontwerp, of een gebouw of landschapsinrichting dat voldoet aan het PvE (in managementtermen: GOTIK, het beheersen van Geld, Organisatie, Tijd, Informatie en Kwaliteit). In een integrale benadering is de doelstelling anders. Het einddoel wordt geformuleerd aan de hand van sociale en ecologische componenten zoals bijvoorbeeld: een project opleveren dat voldoet aan circulaire kenmerken, dat aansluit op de natuurlijke omgeving, dat voldoet aan de wensen van de bewoners/eigenaren, dat gebruik maakt van aanwezig arbeidspotentieel, en gelijkheid bevordert. Sommige professionals schieten dan meteen in een krimp, omdat een dergelijk geformuleerd resultaat onvoldoende helder zou zijn, oncontroleerbaar, onbeheersbaar en veel te duur wordt. Toch zijn er ondertussen steeds meer voorbeelden die het tegenovergestelde laten zien. De thema's die daarbij vaak aan de orde komen zijn:

1. Een inclusief team
2. Eindgebruikers aan tafel
3. Arbeidskansen
4. Van circulariteit een professie maken

4.1 Een inclusief team Samenwerken met iedereen

We missen enorme kansen als we niet veel meer unieke groepen en hun eigen vakkennis betrekken, en een inclusief en divers team samenstellen. De meerwaarde van diversiteit in leeftijd, gender, culturele achtergrond, opleiding is bekend, maar vaak genegeerd.

Bij inkoop- en samenwerkingsafspraken kunnen overheden en bedrijven een actiever en bewuster inclusiviteits-beleid vragen van partners, in de totale bouwkolom.

Qua professe is een verbreding ook wenselijk en denkbaar om de sociale agenda dominanter op tafel te hebben. Waarom zit er maar zelden een stadsocioloog, een antropoloog of stadpsycholoog in het kernteam van een bouwopgave? Of waarom maakt een ecooloog vrijwel nooit de spelregels voor een bouwvisie of project?

En hoe werken opdrachtgevers en opdrachtnemers samen? Juist op innovatieve circulaire zaken is samenwerking essentieel omdat de kans groot is dat er onverwachte zaken op je pad komen. Daarmee is de cultuur van samenwerking essentieel, waar je bijvoorbeeld met assessments of andere bedrijfsondersteunende tools aan kan werken. Het gaat om echt samenwerken, ook tussen vaklieden en hun bedrijven. Ook tussen de architect en de bouwvakkers.

Aanbevelingen

1. Bij de start van een project wordt een team samengesteld, en wordt de onderlinge verhouding bepaald. Zorg dat de diverse waarden aan tafel zitten, zowel vanuit professioneel als persoonlijk vlak. Zorg dat vanaf de start de kernbesluiten integraal genomen worden.
2. Ook aan de opdrachtgeverskant kun je daarin sturend zijn: de vraag bepaalt mede de samenstelling van het team. Het formuleren van een inclusieve opgave helpt bij de samenstelling van een divers team aan opdrachtnemerszijde.
3. De opdrachtgever kan met de formulering en kaders van de opgave veel bepalen. Bij het initiatief en de vraagstelling van projecten moet het (ook) gaan over een sociale opgave, over een maatschappelijke opgave, waarin huisvesting, klimaatopgaven en diversiteitsvraagstukken een rol spelen.

Inspiratie

Bij circulair cultuurcluster Berlijnplein in Utrecht werd tijdens de tenderprocedure een assessment gehouden waarbij het woord 'samenwerken' centraal stond. Zijn de ontwerpers en bouwers in staat om op een juiste manier de samenwerking vorm te geven? Welke persoonlijkheidskenmerken en waarden staan bij deze (potentiële) partners bovenaan? Dit Utrechtse project heeft dit meegenomen in het assessment en daar de eerste ervaringen mee opgedaan.

Bij het denken over een diverser bouwteam kan gestart worden met het aantrekkelijker maken voor vrouwen. Een gedegen onderzoeksrapport is er niet gevonden, maar veel mensen durven de stelling aan dat meer vrouwen in de ontwerp- en bouwsector zullen leiden tot een betere verbinding van gebouw en natuur, in zowel ontwerp- als bouwproces. Dit leidt tot minder afval. Bouwbedrijf Groenluik heeft een netwerk van bouwvakvrouwen.

Bij de bouw van een woonhuis in Ouderkerk aan de Amstel werkten bouwvakkers en architect intensief samen tijdens de bouw. Doordat veel afhankelijk was van beschikbare materialen waren tekeningen tot een bepaalde hoogte uitgewerkt en werd het vakmanschap van de bouwvakker ingezet in de tussentijdse keuzes van de architect. Dit leidde tot meer onderling begrip, het delen van ervaringen en ideeën en daarmee tot een meer circulair product.

Lees ook dit: <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/van-wantrouwen-wordt-niemand-wijzer-publiek-en-privaat-zijn-samen-aan-zet/>

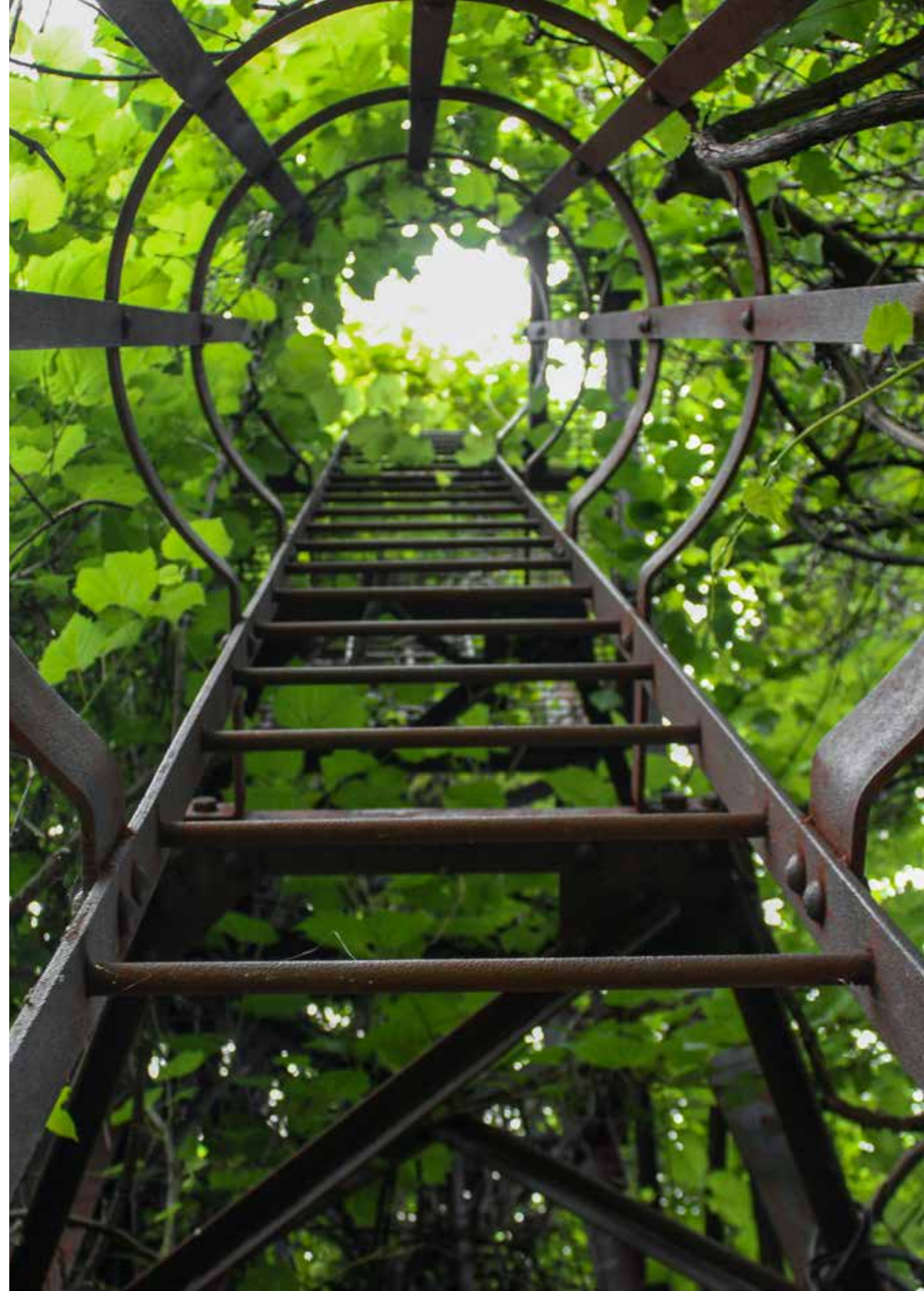
4.2 Eindgebruikers aan tafel Participatie van iedereen

Bij het maken van technische oplossingen wordt gedrag van eindgebruikers vaak over het hoofd gezien. Niet iedereen kan en wil mee met de oplossingen die technisch mogelijk kloppen maar in het dagelijks leven niet logisch, comfortabel of werkbaar zijn. Hoe kunnen we er voor zorgen dat beslissingen op gebied van circulariteit in praktijk van bouw en exploitatie ook het positieve effect hebben waarvoor ze bedacht zijn?

De professional staat niet op zich, en heeft niet alleen de toekomstig eigenaar als (betalende) opdrachtgever. Juist bij veranderingen in materiaal- en ontwerpkeuzes lijken de consequenties groot voor de eindgebruikers in beheer en gebruik.

Aanbevelingen

1. In het ontwerpproces kan de sociale opgave veel centraler komen te staan. Als ontwerpers samen met de eindgebruikers de mogelijke vragen en oplossingen doorlopen, dan worden keuzes niet opgelegd maar doorleefd en kunnen bewoners of bedrijven er in het proces meerwaarde aan geven. Door participatie en cocreatie wordt circulariteit een thema, en wordt ook de kans groter dat gebruikersonderhoud in dezelfde lijn van waarden en gedachten wordt doorgevoerd.
2. Er zijn allerlei manieren om participatie een integraal onderdeel van het bouwproces te maken. De eerste vraag die daarbij speelt is welke participatie heb je voor ogen? Een participatieve aanpak veronderstelt een actieve betrokkenheid van 'het publiek' in besluitvormingsprocessen, waarbij het concrete onderwerp bepalend is voor de relevantie van dat 'publiek'. Het kan uit doorsnee burgers bestaan, uit de 'stakeholder', die rechtstreeks te maken hebben met een bepaald project of beleid, deskundigen of zelfs regeringsleden. Publieke participatie kan een gevoel van verbondenheid met een gemeenschap en een gevoel van plaats geven. Behalve dat meer kennis en ideeën leiden tot beter passend beleid en betere ontwerpen, zorgt het ook voor meer acceptatie van de planningsresultaten.
3. In veel ontwerp- en bouwprojecten speelt de vraag van zeggenschap: waar mogen toekomstige eindgebruikers over mee beslissen? Een veel gehoord punt van aandacht daarbij is dat een eigenaar een lange

termijn verantwoordelijkheid heeft een en een eindgebruiker vaak in kortere termijnen denkt. 12N Urban Matters ontwikkelde het 'Model voor betrokkenheid bij circulair bouwen' een circulaire cocreatie aanpak waarbij de circulariteitsprincipes via de lagenbenadering van Stewart Brand worden gekoppeld aan de ladder van betrokkenheid van Sherry Arnstein. Dit model geeft handvaten voor participatieve besluitvorming bij circulaire bouwprojecten. In het model wordt het verschil in levensduur van een bouwdeel gekoppeld aan de betrokkenheid. Hiermee wordt het circulair denken ingebed in de besluitvorming, wat aan de ene kant meer bewustwording genereert, maar vooral ook zorgt voor haalbare afwegingskaders.

Inspiratie

Bij SPACE-S in Eindhoven dachten bewoners al vanaf het begin mee over het ontwerp, de woningen en het samen leven. SPACE-S is een nieuwe wijk met 402 woningen. Er zijn appartementen, lofts, woon- en werkcombinaties, kamers en studio's voor studenten en woningen met woonbegeleiding. Buren kunnen elkaar ontmoeten in het buurthuis, de woonkamer, in de serres die toegang geven tot de daktuinen en in de hofjes. Er zijn gemeenschappelijke wasmachines en voor de studenten is er een gedeelde fietsenstalling. De buurt is nu 5 jaar klaar en niet alleen zijn de bewoners nog steeds heel betrokken, ook zijn de beheerlasten lager dan bij projecten van soortgelijke omvang. www.space-s.nl

De enthousiaste groep van wooncoöperatie De Warren in Amsterdam werkt al jaren samen aan culturele evenementen via hun collectief KONIJN. De groep heeft haar kennis en ervaring ingezet om een wooncoöperatie te realiseren voor de Amsterdammers van vandaag en morgen. De Warren wil een betaalbare toekomst realiseren, een waarin ruimte is voor zorg voor elkaar, voor de omgeving en de stad. De wooncoöperatie heeft 16 sociale- en 20 middenhuur woningen gerealiseerd op Centrumeiland op IJburg. www.dewarren.co

Nederland staat voor een groot aantal ingewikkelde problemen: stikstof, klimaat etc. Alleen een sterke, veerkrachtige democratie kan dit soort uitdagingen aan zonder ten onder te gaan aan verdeeldheid. Een democratie waarin politiek en inwoners als bondgenoten samenwerken om taaie vraagstukken op te lossen. Burgerberaden spelen hierin een cruciale rol. Zo heeft Amsterdam een mini burgerberaad ingezet en de inwoners zijn met 10 voorstellen gekomen om CO₂-uitstoot versneld te verminderen. www.bureauburgerberaad.nl

4.3 Arbeidskansen Werk door iedereen

Onderdelen van circulair bouwen zijn zeer technisch van aard. Maar sommige onderdelen zijn arbeidsintensief, met redelijk veel repetitie. Er zijn mensen die nu niet of nauwelijks aan het werk komen maar die hier juist geschikt voor zijn. Iedereen heeft een talent waarmee hij een bijdrage kan leveren. Kunnen er banen gecreëerd worden juist in de circulaire bouwsector? Kan werkgelegenheid een passende doelstelling zijn voor hergebruik van materialen?

Aanbevelingen

1. Circulariteit in de bouw is vaak arbeidsintensief werk, aangezien het veel tijd kost om producten weer 'bouwschoon' te maken. Daar kan prima gesubsidieerde arbeid voor ingezet worden, of als onderdeel van social return of investment. Daarnaast is het herbruikbaar maken van materiaal niet alleen arbeidsintensief maar vraagt over het algemeen ook om ongeschoolde arbeidskrachten, waardoor het een oplossing biedt voor het overschot aan deze krachten op de arbeidsmarkt.

Inspiratie

Dura Vermeer heeft het Bureau Social Return (BSR) opgezet. BSR slaagt er inmiddels goed in om structureel arbeidsplaatsen te creëren voor ongeschoolde werknemers. Binnen het bedrijf zelf, en bij onderaannemers en leveranciers. BSR voorziet ook in een aanbod aan cursussen, opleidingen en trainingen om de arbeidsmarktpositie van medewerkers te verbeteren.

<https://www.duravermeer.nl/over-dura-vermeer/social-return/>

Leerwerkplekken helpen mensen met weinig of geen opleiding aan een baan. Een inclusieve stad, waar iedereen de kans krijgt om mee te doen, kan niet zonder. Alleen met een gestructureerde aanpak kan de verhoging van de kwaliteit en kwantiteit van leerwerkplekken worden gerealiseerd.

<https://www.cirkelstad.nl/inspiratie/leerwerkplekken/>

Hét Bouwbedrijf is een typisch voorbeeld van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de bouw. Hét Bouwbedrijf werkt met teams die een afstand hebben tot de arbeidsmarkt, om deze groep een kans te geven om hun leven positief op de rit te krijgen.

<https://hetbouwbedrijf.nl/>

4.4 Van circulariteit een professie maken In onderwijs aan iedereen

Circulair bouwen moet een integraal onderdeel van het onderwijs zijn, op alle niveaus: Van vakonderwijs tot academisch. Het idee is om van het vakgebied 'circulair bouwen' een professie te maken. Leren van de praktijk, van de bouw, van de stad zoals die is, van de bestaande materialen.

Alhoewel het langzaam beter gaat, wordt duurzaamheid meestal aangeboden als een keuzevak. Laat staan dat circulariteit aangeboden wordt op de verschillende opleidingen. Kan hier een volgende slag in worden gemaakt? Kan het netwerk van Cirkelstad daarin ook iets aanbieden?

We kunnen onderwijs ook anders beschouwen, buiten de instituten. Educatie kan ook als onderdeel van de praktijk worden zien. 'Een leven lang leren', welke houding, gedrag en tools horen daarbij? Hoe kan een organisatie met oudere en jongeren werknemers daarop inzetten? Hoe zorg je ervoor dat kennis van techniek en materiaal minder snel verloren gaat?

Aanbevelingen

1. Bouwkunde is niet enkel technisch: De universitaire opleidingen Bouwkunde en Civiele techniek aanbieden in Wageningen.
2. Het Cirkelstad netwerk kan gastlessen geven op HBO- en MBO.
3. Studenten kunnen meekijken met de praktijk en advies geven over de circulaire doelen en instrumenten die gebruikt worden.

Inspiratie

Les krijgen in *circular skills*. Docenten en studenten in het beroepsonderwijs kunnen aan de slag met circulair bouwen, en de (snelle) ontwikkeling die het vak mee maakt. Deze website 'leren voor morgen' geeft een inspirerend overzicht. <https://circularskills.lerenvoormorgen.org/>

TU Delft heeft in het onderwijsaanbod een lespakket over de principes van de circulaire economie en de toepassing op de gebouwde omgeving, variërend van producten en gebouwen tot grootstedelijke en regionale ontwikkelingsstrategieën. <https://online-learning.tudelft.nl/courses/circular-economy-for-a-sustainable-built-environment/>

5. Paradoxen

5.1 Paradox van geld

Wie betaalt bepaalt? Nu wel ja. Tenminste... De keuzes voor de bouw liggen bij de mensen die investeren, én er ook aan verdienen. De mensen die het wérkelijk betalen zijn de kopers en vooral de huurders.

De huurders en kopers hebben er baat bij dat hun project betaalbaar blijft.

De ervaring leert dat het goed werkt om deze groep mee te laten praten over keuzes waarbij kostenafwegingen moeten worden gemaakt. Immers niemand wil 'dief zijn van zijn eigen portemonnee' en heeft er belang bij dat de huur of koop betaalbaar blijft.

Echter als het de investeerder is die betaalt en er (vaak zichtbaar) veel aan verdient, versterkt dat een tegenovergestelde houding bij huurders en kopers: zoveel mogelijk eruit halen, want we hoeven niet de zakken van de investeerder nog verder te vullen. Het begrip én de creativiteit voor de oplossing gaan met sprongen vooruit als de toekomstige bewoners op gelijkwaardige wijze betrokken worden in kostenafwegingen. Bij innovatieve opgaven die technisch complex zijn is, deze noodzaak des te groter, omdat mogelijk na de bouw extra onvoorziene kosten in gebruik of bouwaanpassingen nodig zijn.

Van een andere orde maar ook illustratief is de energieproblematiek die al eerder werd genoemd. Hebben sociale huurders de mogelijkheid om mee te gaan in duurzame oplossingen? Zijn daken van appartementencomplexen geschikt voor zonnepanelen, en hoe regel je dat met zoveel burens? Stadsverwarming zou het goedkoopste en meest duurzame alternatief zijn. Maar voor veel mensen niet haalbaar, niet te betalen of niet te organiseren. In nieuwbouwprojecten wordt vanaf aanvang impliciet bepaald of dit soort ongelijkheid kan groeien of juist niet, door hier in het programma van eisen en kaders die worden meegegeven heldere uitgangspunten over op te nemen.

5.2 Paradox van schaal

De schaal van de huisvestingsproblemen zorgt voor een versnellingsopgave en optimalisaties. Vanuit sociaal perspectief logisch: meer woningen zorgen voor minder druk op de markt, en daarmee voor lagere prijzen. Maar de optimalisaties die met deze versnellingsopgaven meegaan, zorgen voor verstikking. Vaak vergeten we de kosten voor natuur en mens, wat we nu meestal niet of hooguit als bijkomende kosten beschouwen. Doel is om deze kosten meer positie en meer stem te geven in het proces.

De oplossing voor de problemen zit echter bij het verbinden met de leefwereld. Hebben we al deze woningen echt nodig? Het rapport dat geschreven is door de systeemwereld zegt van wel. Maar als je bewoners misschien betreft bij de keuze dan kom je wellicht tot andere conclusies, zoals minder m² (en dus minder materiaal), verbouw of een andere typologie of locatie. Er zijn zoveel mooie projecten waar mens en natuur elkaar versterken in plaats van in de weg zitten. Maar al die projecten zijn klein en moeten vechten voor hun positie, terwijl deze projecten juist de basis kunnen zijn.

6. Tot slot

Cirkelstad gaat met het land in gesprek. Met de spinners, met de lokale en landelijke partners. Herkennen we de noodzaak voor deze sociaal-technische verbinding? Zien we kansen? Kennen we lokale voorbeelden? Waar zien we beren op de weg?

De systeemwereld en de leefwereld moeten samenvloeien. Doel van de tour is om hiervan het bewustzijn te creëren, zonder een zendeling te zijn. In gesprek, in gezamenlijk zoeken vinden we de scherpste in deze opgave.

Eerlijk is eerlijk, we steken ook hand in eigen boezem. Bijeenkomsten en werkgroepen van Cirkelstad zijn vaak sessies met een hoop techneuten bij elkaar. En het Nieuwe Normaal, waar we meer dan trots op zijn, is ook een systeem dat past in de systeemwereld. Daar staan we achter en we gooien het niet weg. Maar we moeten en zullen nu de sociale opgave ook vastpakken en daarmee onszelf veranderen en aanvullende doelen stellen. Om circulair denken en handelen te veranderen, in gezamenlijke verbonden onderwerpen.

